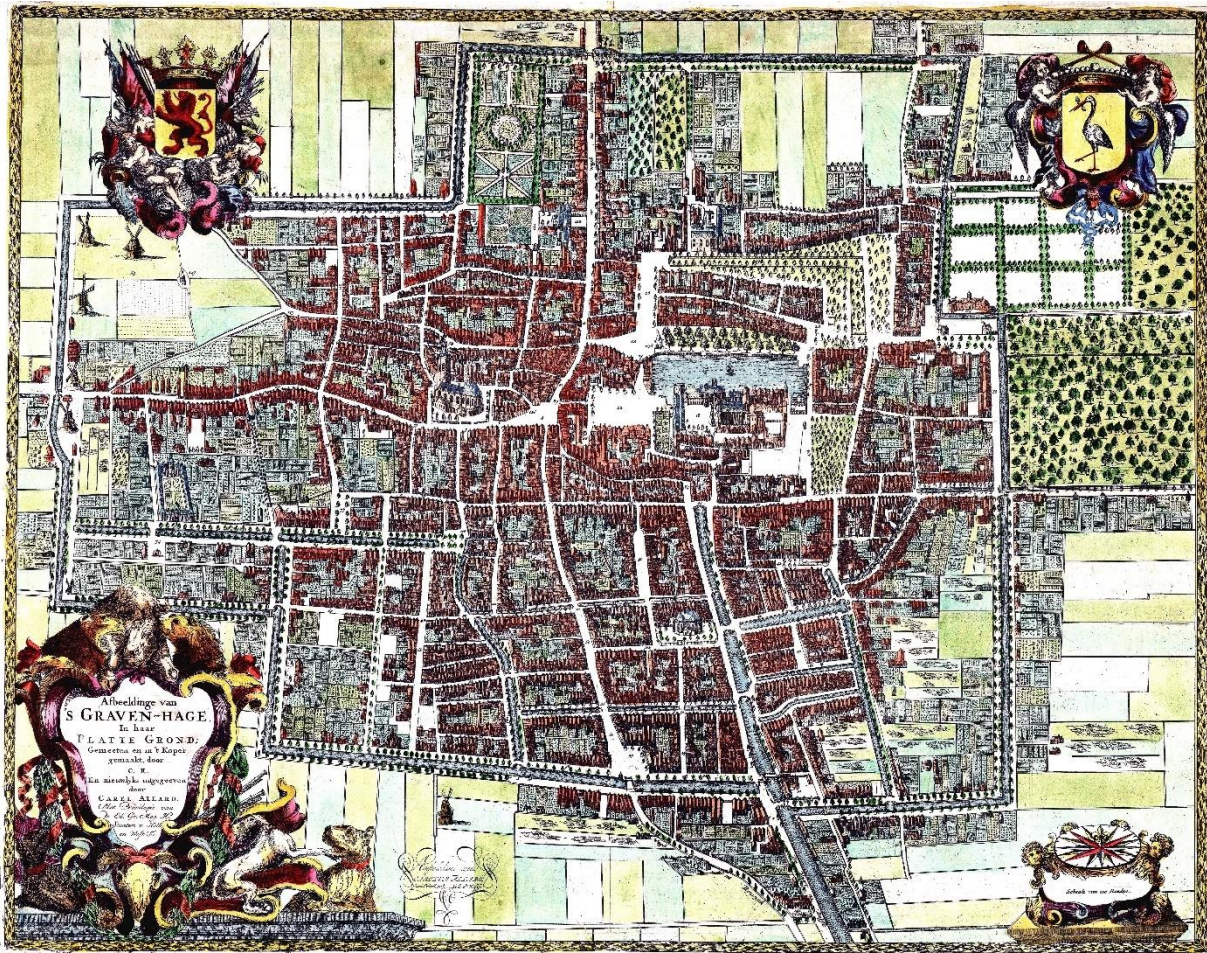

Een plaats voor Spinoza's *ultimi barbarorum*

Lof-dicht op 's GRAAVEN-HAAGE.

Hier ziet gy in het klein 't juweel van Nederland,
Den HAAG, de woonplaats, en 't verblijf der oude
GRAAVEN,
Die voor vier honderd Jaar het Hof van 's Graave-
zand

Hier brachten, en haar Volk hier Recht, en Wetten gaven.
Van dien tijd af begon die plaats in macht, en eer
Te groeyen, en haar hoofd met luister op te steeken;
Van dien teid a' begon de Waereld meer en meer
Van haar cieraad, en van haar heerlijkheid te spreken:
Zoo wierd het van Euroop een Lufthof, zoo begon
Een ieder in die plaats te planten en te bouwen,
Die, mits zy 't in vermaak van alle plaatsen won,
De menschen niet alleen kond' lokken, maar ook houwen.
Nu is 'er 't Hoog gebied van tweemaal negen Steen,

Die met de Ridderfchap voor Hollands welstand waaken,
Die vol bekommring zorg draagen voor 't gemeen,
En door een goed gebied goed' onderzaaten maaken:
Gy die tot noch toe dan nooit in den Haag en waart;
Vermits u lust ontbrak of teid om daar te komen,
Gy hoeft niet ver te gaan, doorziet maar *Allards Kaart*,
Die 't hier heeft afgebeeld, met Huizen en met Boomen,
Reisd na *Parijs*, en ziet een Waereld in een Stad,
Of *Londen*, dat men schier geen *Londen* meer kan noemen,
Of *Amsteldam*, en all'het geen 't in zich bevat,
Of *Romen*, dat men voor een wonder pleeg te roemen.
Zy mogen 't winnen in haar grootheid, en haar macht;
Maar in vermaak zoë mag den Haag de kroon wel draagen,
Natuur heeft alles in die plaats by een gebracht,
Eerst was het 's GRAAVEN, nu is 't ieder eens *behaagen*.

*Afbecdinge van 's Gravenhage in haar Platte Grond Gemeeten. Cornelis Elandts, 1666. Uitgegeven door Carel Allard.*¹

¹

In dit artikel ga ik met Spinoza op zoek naar de beste plaats om zijn plakkaat met de twee woorden *Ultimi barbarorum* op te hangen of te plakken.

In navolging van een suggestie van Stan Verdult (bdespinoza.blogspot.com/- Blog over Spinoza, Spinozisme en Spinozana) uit september 2013 [cf. de link in noot 3 op p. 3] beschouw ik de inhoud en de plaatsing van deze korte boodschap als een rationele handeling. Daarom span ik het verhaal van Spinoza aan Leibniz strak aan vier hoekpunten: de boodschap, de plaats, de methode en het gevaar. Het Tijdsverloop op zaterdag 20 augustus 1672 bepaalt de beweegruiimte van Spinoza op de straten en pleinen van Den Haag. Met een drietal hypothesen en een aantal rationele axioma's en stellingen kom ik tot de conclusie dat Spinoza de Nieuwe Kerk op het oog moet hebben gehad.

Op het hek van de Nieuwe Kerk krijgt de tekst *Ultimi barbarorum* de betekenis van een onverhulde aanklacht tegen dominee Simon Simonides en Mr. Adriaan Adriaensz. Pauw. Zij hadden ieder een belangrijke rol in de aanloop naar de barbaarse moord op de gebroeders De Witt. Maar rationeel gezien verklaart het ook waarom Spinoza het plakkaat uiteindelijk niet heeft opgehangen.

Ik beschouw *Ultimi barbarorum* als een ongepubliceerd werk van twee woorden op het gebied van theologie en politiek. Ik wil het voorzichtig aanduiden als een nevenproduct van zijn TTP en als een stimulans voor zijn nog te schrijven Staatkundige verhandeling (TP).

Dit artikel snijdt af op zaterdagnacht 20 augustus 1672. De bijvangst is een aantal namen van vrienden, buurtgenoten, invloedrijke publieke figuren en mogelijke tegenstanders. In een aansluitend artikel zullen zij worden gevolgd om meer zicht te krijgen op de leefomgeving van Spinoza in Den Haag.

NB. Wim Goris schreef dit artikel voor Domus Spinozana en de Stad Oase Spinozahof in Den Haag.

Inleiding

De kern van dit artikel, het Tijdsverloop van 21 juni tot zaterdag 20 augustus 1672, heb ik geschreven in de nacht van 31 december 2019 in Den Haag. De stad heeft een lange traditie van wetteloosheid rondom Oud en Nieuw.

's-Gravenhage, 31 december 2019

"De politie moest dit weekend al stevig aan de bak in Scheveningen en Duindorp. ... In de nacht van zondag op maandag werden negentien mensen aangehouden die met vuurwerk gooiden en brandjes stichtten. Gisterochtend werden zes mannen aangehouden op verdenking van vernieling en het organiseren van rellen.²

Een jaar of vijf geleden had ik een grappige ingeving. Ik bedacht dat je de tekst *Ultimi Barbarorum*, uit de Haagse geschiedenis over Spinoza, kon zien als een afzonderlijk, niet gepubliceerd werk bestaande uit twee woorden. Ik ging snel op zoek of iemand anders dat al had bedacht. En inderdaad: Stan Verdult, van de Spinozablog, in september 2013. Dus twee jaar eerder dan ik. Bovendien kwam Stan uit op een heel andere uitleg dan het bekende beeld van een geschokte, verontwaardigde Spinoza. Kon Spinoza het ook als een rationele handeling hebben bedoeld? vroeg Stan zich af.³

Veel van Spinoza's aanwezigheid in Den Haag is verdwenen, zijn destijdse vrienden, kennissen en vaag bekenden zijn in nevelen gehuld. Maar het stratenplan van Den Haag Centrum is nauwelijks gewijzigd. Veel gebouwen uit de tijd van Spinoza staan er nog. Daarom loop en fiets ik (zo nu en dan) rond met de vraag: precies op welke plaats in Den Haag had Spinoza de tekst *Ultimi Barbarorum* willen ophangen of opplakken?

Ik wil het gerapporteerde voorval op 20 augustus 1672 gebruiken als analytisch instrument in mijn eigen beelden over Spinoza. Mijn vertrekpunt is de letterlijke tekst van het voorval, gehoord en opgetekend door Leibniz, zoals weergegeven in de heruitgave uit 2006 van Freudenthal's *Die Lebensgeschichte Spinozas* uit 1899⁴

107 1672 Ende 1676(?)

Spinozas Reaktion auf die Ermordung der Brüder de Witt (Notiz von G.W. Leibniz) {211}

J'ay passé quelques heures après diner avec Spinoza, il me dit qu'il avait esté porté, le jour des massacres de MM. de Witt, de sortir la nuit et d'afficher quelque part, proche du lieu (des massacres), un papier où il y aurait *ultimi barbarorum*. Mais son hôte luy avait fermé la maison pour empêcher de sortir, car il se serait exposé à être déchiré.

² Trouw, dinsdag 31 december 2019, p.4

³ <https://blog.despinoza.nl/log/de-leuze-ultimi-barbarorum-is-een-van-de-werken-van-spinoza-zijn-kortste.html>

⁴ Freudenthal, Jakob. 2006. Die Lebensgeschichte Spinozas / ed. Manfred Walther, 2., stark erw. und vollständig neu kommentierte Aufl. der Ausgabe von Jakob Freudenthal 1899 / Stuttgart: Frommann-Holzboog

Ich habe nach dem Essen einige Stunden mit Spinoza verbracht. Er sagte mir, er habe sich am Tage der Ermordung der Herren de Witt gedrungen gefühlt, in der Nacht hinauszugehen und irgendwo, nahe dem Orte [der Ermordung], ein Papier anzuheften, auf dem stünde: Aüßerste Barbaren. Aber sein Hauswirt {212} habe ihm das Haus verschlossen, denn er würde sich der Gefahr ausgesetzt haben, zerrissen zu werden.⁵

In een recente Nederlandse vertaling van Mirjam van Reijen:

‘Ik heb na het diner nog een paar uur met Spinoza gesproken. Hij vertelde mij dat hij zich genoopt voelde om de avond na de moord op de gebroeders De Witt de deur uit te gaan, en ergens in de buurt van de plaats waar zij vermoord waren een papier op te hangen met daarop de tekst ‘ultimi barbarorum’. Hij vertelde dat zijn huisbaas de deur op slot heeft gedaan en hem zo heeft verhinderd de straat op te gaan, omdat hij anders wellicht ook verscheurd zou worden’.⁶

Hypothese I: Het verhaal van Spinoza in de weergave van Leibniz is betrouwbaar

Voor het doel van dit artikel ga ik er van uit dat Spinoza en Leibniz, beide filosofen en wetenschappers, geoefend waren in precies luisteren en exact formuleren.

Gedurende 1676 werkte Spinoza aan aantekeningen voor een verbeterde versie van het *Theologisch-Politiek Traktaat* (TPT). Op het moment van het bezoek van Leibniz werkte hij aan zijn *Staatkundige verhandeling* (TP) (Nadler 2001: 433). Zijn *Ethica* (E) was voltooid. Nadler⁷ beschrijft dat Leibniz achteraf geen bewonderaar van Spinoza bleek te zijn (Nadler 2001: 380-385). Dat had hij gemeen met Colerus, de latere biograaf van Spinoza (Nadler 2001: 368).

Amusant detail is dat de originele tekst in het handschrift van Leibniz niet beschikbaar is. Bronnen verwijzen naar de Franse uitgever Foucher de Careil. Mogens Laerke rapporteert dat Foucher de Careil deze notitie in het handschrift van Leibniz op een onverwachte plek tussen de papieren had gevonden. Hij publiceerde het in 1854 maar het origineel heeft hij niet bewaard.^{8 9} Daarom hanteert Laerke een indirecte verwijzing.¹⁰

Het verhaal van Spinoza gespannen op vier hoekpunten

Ik neem het verhaal van Spinoza letterlijk en ik bekijk de weergave door Leibniz vanuit vier analytische hoekpunten: a. de boodschap; b. de plaats; c. de methode en d. het gevaar:

⁵ Freudenthal 2006 p.303: {211} Q: Foucher de Careil 1854 (L.224): LXIV. V: Freudenthal 1899 (L.12), III. 20: 201.

⁶ Mirjam van Reijen. 2019. *Benedictus de Spinoza. 1632-1677 Een vrije denker*. Amersfoort, Bekking & Blitz, p. 28

⁷ Steven Nadler. 2001. *Spinoza*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas

⁸ Mogens Laerke. 2008. *Leibniz lecteur de Spinoza. La genèse d'une opposition complexe*. Paris: Honoré Champion Éditeur. 368-369

⁹ Foucher de Careil prétend avoir "trouvé cette note de la main de Leibniz parmi des papiers où on ne s'attendrait guère à la rencontrer" (LDS, 74). Laerke 2008: 369

¹⁰ Noot 2: Note de Leibniz cit. in Friedmann (1975), 108 (d'après Foucher de Careil). Laerke 2008: 369

a. De boodschap: Wat betekent de samengestelde tekst *Ultimi barbarorum*?¹¹

Leibniz laat *Ultimi Barbarorum* onvertaald, Freudenthal vertaalt het als *Aüßerste der Barbaren*, of *Aüßerste Barbaren*. Stan Verdult vertaalt het als "*Opperste Barbaren*", Van Reijen laat het onvertaald.

Volgens mijn woordenboek L/N¹² is *Ultimus* een *superlativus* van *Uterior* 1. van plaats (het meest verwijderd, uiterste, etc., of het uiterste deel) of 2. overdrachtelijk van tijd en volgorde (het verst afliggend, verste, uiterste, etc.). Maar wat betekent dan de meervoudsvorm *ultimi*? Er is strikt genomen immers maar één 'uiterste plaats'. *Ultimi* kan gelezen worden als : 1. de ergste (in graden van barbaarsheid) of 2. de laatste of meest recente (in termen van tijdsverloop).

Er is de meervoudsvorm *Barbari*, afgeleid van *Barbarus* 1. eigenlijk ongrieks, buitenlands, vreemd of 2. metonimisch (in beeldspraak) a. in geestelijke zin: barbaars, onbeschaafd of b. in zedelijke zin: ruw, wreed. *Barbari* (nominatief meervoud) samen met *ultimi* is letterlijk 'de ergste barbaren'. *Barbarorum* (genitief meervoud) samen met *ultimi* is dan 'de ergste van de barbaren'. Dit kan betekenen dat Spinoza verschillende 'barbaren' onderscheidde, namelijk de reeds aangeduide, bekende barbaren, plus nog andere, onbekende, meer werkelijke barbaren.

De combinatie *Ultimi Barbarorum* moet rationeel gezien een specifieke betekenis hebben binnen een bepaalde context. Het kan erop duiden dat Spinoza twee verschillende plaatsen of situaties voor ogen had. Bijvoorbeeld aan de ene kant de 'echte' of 'ware' barbaren, in graad of ook in tijd aan de andere kant verbonden met de laatste, uiteindelijke, bekende barbaarse daad. Wat bedoelde Spinoza er mee en voor wie had hij de boodschap bedoeld?

b. De plaats: Waar is *quelque part, proche du lieu (des massacres)*?

Opvallend is dat (*des massacres*) tussen haakjes is toegevoegd, óf door de schrijver Leibniz zelf, óf door zijn redacteur. Freudenthal 2006 gebruikt ronde haakjes in de Franse tekst. Dat zou betekenen dat de toevoeging tussen haakjes '(des massacres)' is geplaatst door Leibniz zelf. Maar in de Duitse vertaling staan vierkante haken om [der Ermöschung], wat weer duidt op een toelichting van redacteur Foucher de Careil in 1854. Meiner 1998¹³ gebruikt ook vierkante haken in de Duitse tekst maar heeft weer een andere bronverwijzing.¹⁴

Bij het ontbreken van Leibniz' origineel lijkt dit een futiliteit. Maar rationeel gezien wekt de invoeging de indruk van een klein misverstand tussen de heren Spinoza en Leibniz. In Haagse kringen zou Spinoza hebben gesproken over de

¹¹ Met dank aan de adviezen van Rob de Bruïne uit Zoetermeer en Roel Goris uit Knysna (Z.A.)

¹² Fred. Muller en E.H. Renkema. 1969. *Beknopt Latijns-Nederlands Woordenboek*. Wolters woordenboeken

¹³ Meiner Verlag. 1998. *Baruch de Spinoza. Lebensbeschreibungen und Dokumente*. Vermehrte Neuauflage. Mit Erläuterungen herausgegeben von Manfred Walther. Hamburg: Felix Meiner Verlag. 1998. p247

¹⁴ Meiner 1998. Aus Leibniz Papieren. V: 1. Aufl. dieses Bandes (1914), S. 120

Plaats (dat is waar de gebroeders De Witt vermoord werden). Deze plek (lieu/Orte/plaats) heet tot op vandaag de *Plaats*, een driehoekig plein net noord van de Gevangenpoort, west van de Hofvijver. Daarom ook staat het standbeeld van Johan de Witt op de Plaats. Maar Leibniz heeft de Plaats (met een hoofdletter) kennelijk niet begrepen. Hij schrijft *lieu* en voegde de toelichting (des massacre) er bij, tussen haakjes. Zijn Franse biograaf volgt hem daarin; zo ook Freudenthal omdat hij *lieu* keurig vertaalt als *Orte*. Met een hoofdletter, maar dat gaat vanzelf in het Duits.

Minder opvallend is de aanduiding *quelque part / irgendwo / ergens*. Ergens, op één of andere plaats. Uitgaande van een rationeel handelende Spinoza kan ik mij niet voorstellen dat Spinoza met gevaar voor eigen leven op zaterdagochtend 20 augustus 1672 de straat op wilde gaan zonder precies te weten waarheen. Waar wilde Spinoza het papier met die nadrukkelijke tekst gaan afficheren?

*Standbeeld van Johan de Witt, anno 2006, op de Plaats (van de moord)*¹⁵
Achter hem, op de huidige nummers 14-16, stond vroeger herberg De Zwaen¹⁶

¹⁵ CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1189749>

¹⁶ Ontleend aan Anemaa 2009, in de prachtige website over de Geschiedenis van Den Haag, Deel 1 van de Moord op de gebroeders De Witt
https://anemaa.home.xs4all.nl/ges/onderwerpen/moord_op_gebroeders_de_witt_moord.htm

c. De methode: Hoe wilde Spinoza 'afficheren'?

Leibniz gebruikt *affiche* in de algemene zin van 'weergeven', 'aanhechten' of 'aanplakken'. Freudenthal gebruikt in het Duits meer specifiek *anzuheften* (hechten of aanhechten), Van Reijen noemt in het Nederlands nog meer specifiek *op te hangen*.

Maar er is meer dan alleen een stuk papier met twee woorden erop. Het verschil tussen de vertalingen zit in de *situering* (muur, raam, hek, paal, boom, etc.), de *achtergrond* die ervoor wordt gebruikt (steen, glas, grond, droog/nat, etc.), het *materiaal* dat nodig is voor het *afficheren* (lijm, spijkers, draad, etc.) en het *gereedschap* dat daarvoor wordt toegepast (kwast of spatel, hamer, tang, etc.). Daar ligt de verwantschap met de plaats b. Rationeel gesproken wist Spinoza precies wat hij ging doen en welk materiaal hij nodig had. Maar naar Leibniz liet hij zich er niet over uit. De vraag naar plaats en hechtmiddel lijkt nogal onbenullig voor een hoekpunt, maar het is ook een rationele uitdrukking van de fysieke kant van het verhaal. Hoe wilde Spinoza zijn boodschap brengen?

d. Het gevaar: Waarom sloot de huisbaas de deur?

Spinoza woonde ongeveer een jaar aan de Paviljoensgracht, te weten vanaf midden 1671, toen dit geval zich voordeed.

Op zaterdagavond 20 augustus 1672 (Leibniz noemt geen weekday en geen datum) wilde Spinoza gaan 'afficheren'. Zonsondergang was ongeveer om 9 uur (tijdsrekening 2019) dus het moet na tien zijn geweest. Van der Spijck's reactie was drastisch: hij deed de deur op slot om Spinoza te beletten zijn plan uit te voeren. Leibniz laat open of Spinoza gevaar liep om verscheurd te worden of dat het een persoonlijk risico was voor Van der Spijck en zijn gezin. Ik kan me niet voorstellen dat Spinoza het gezin Van der Spijck – vader, moeder en drie kleine kinderen - in het ongeluk zou willen storten omdat hij zijn gelijk wilde halen. Rationeel gezien moet Spinoza zelf een idee hebben gehad over het gevaar van zijn onderneming. Waarom vond Spinoza het gevaarlijk?

TUSSENSTAND: Een vaag verhaal van Spinoza opgetekend door Leibniz

Samengevat hangt het verhaal van Spinoza er wat slapjes bij. Het is voor meerdere uitleg vatbaar. *Ultimi Barbarorum* is door sommige commentatoren uitgelegd als een emotionele uitbarsting in slecht Latijn van Spinoza, die door zijn huisbaas tegen zichzelf in bescherming moest worden genomen. Ik beschouw het als een vaag verhaal verteld aan Leibniz. Leibniz heeft het verhaal zo te zien beschouwd als een goede anekdote¹⁷.

Ik zie het verhaal van Spinoza als een 'rationale handeling'. Dat zou betekenen dat Spinoza bewust een vaag verhaal aan Leibniz zou hebben verteld. Ik denk dat Spinoza in november 1676, vier jaar na het voorval, voorzichtig was met zijn bezoeker, misschien vertrouwde hij hem niet (Nadler 2001:381). Achteraf gezien had Spinoza daar goede redenen voor. Laerke schrijft over Spinoza's waardering voor hun filosofische gesprek. Maar hij noemt ook dat Leibniz een brief van Oldenburg aan Spinoza bij zich had maar dat Leibniz naliet de brief aan de

¹⁷ Je vis M. de la Court, aussi bien que Spinoza, à mon retour de France, par l'Angleterre et par la Hollande, et j'appris d'eux quelques bonnes anecdotes sur lesfares de ce temps-lá. Freudenthal 2006: Dokument 138 1676 /1710 G.W. Leibniz' Begegnung mit Spinoza (G.W. Leibniz, Théodicée) I 331

geadresseerde te overhandigen. Oldenburg werd daar heel boos over. Nadien liet Leibniz zich heel kritisch uit over Spinoza (Laerke 2016: 18/19).¹⁸

Mijn stelling is dat beide welsprekende gesprekspartners op hun hoede waren en dat de wederzijdse reacties voorzichtig werden gewogen. Ik heb de indruk dat Spinoza een 'proefballonnetje Ultimi Barbarorum' oplet, misschien bij de deur aan de Paviljoensgracht. Bij Leibniz zie ik dat hij een verhaaltje mee naar huis nam en pas veel later op een onverwachte plaats als herinnering opschreef.

Tijdsverloop 's-Gravenhage, 21 juni tot vrijdag 19 augustus 1672¹⁹

Het tijdsverloop is cruciaal voor een goed begrip van wat er gebeurd is. Ik heb het hoofdzakelijk ontleend aan Prud'homme 2013²⁰. Daarnaast is de precieze plaats belangrijk. Anemaa (2009) en Prud'homme (2013: 98, 99) bevatten voortreffelijke kaartjes van de binnenstad van Den Haag. Met de combinatie van tijdsverloop en plaats kan ik de 'straten van Den Haag laten spreken'. Deze lijst is niet bedoeld als overzicht van alles wat er is gebeurd.

21 juni Plaats: Aanslag op Johan de Witt door Jacob en Pieter van der Graeff en twee vrienden (p72)²¹

27 juni Binnenhof: Hof van Holland veroordeelt Jacob van der Graeff tot dood door onthoofding (p73)

Juli Ds. Simon Simonides schrijft *De worsteling Jacobs* (p73)²² 3 juli Binnenhof: Staten van Holland benoemen Willem III tot stadhouder van Holland (p76)

24 juli Binnenhof: Hof van Holland laat Cornelis de Witt arresteren en zet hem in voorlopige hechtenis gevangen in de Kasteleinie (p84)

24 juli Binnenhof: Hof van Holland verhoort Cornelis in de Rolzaal achter de Ridderzaal. Rechters voegen zich naar de gewijzigde omstandigheden en steunen het nieuwe regime (p85)

4 augustus Binnenhof: Johan de Witt dient bij de Staten van Holland zijn ontslag in als raadpensionaris (p77)

6 augustus Gevangenpoort: Cornelis overgebracht naar de strafgevangenis Gevangenpoort (p84)

15 augustus: Willem III publiceert een brief van zijn oom Karel II van Engeland. Deze belooft vrede en herstel van het bewind van Oranje wanneer afgerekend is met staatsgezinde regime (p86)

15 augustus Gevangenpoort: gerucht dat Cornelis probeerde te ontsnappen (p86)

16 augustus Gevangenpoort: Cornelis getoond aan het volk. Hof van Holland besluit om Cornelis te laten martelen om bekentenis af te dwingen (p87)

17 augustus Gevangenpoort: Hof van Holland laatste ondervraging van Cornelis levert niets op (p87)

17 augustus avond Doelenstraatje (achteringang Odijck aan het Plein): Copmoijer signaleert Willem III en Bentinck (p94)

¹⁸ Mogens Laerke. 2016. *Leibniz and Spinoza*. Voorschoten: Uitgeverij Spinozahuis

¹⁹ Met dank voor de opmerkingen van Anneke Roelants bij een voorlopige versie

²⁰ Ronald Prud'homme van Reine. 2013. *Moordenaars van Jan de Witt*. De zwartste bladzijde van de Gouden Eeuw. Utrecht/Amsterdam/Antwerpen: Uitg. De Arbeiderspers

²¹ Pagina's ter verwijzing bij Prud'homme 2013, tenzij anders aangegeven.

²² Een andere visie is te vinden in H.J. Postema. 2008. *Simonides (1629-1675)*. *Wegwijzer naar de hemelse bruiloft*. Kampen: De Groot Goudriaan.

18 augustus Alphen: Willem vraagt Johan Maurits om van Muiden naar Alphen te komen (p94)

19 augustus Gevangenpoort: Cornelis naar pijnkamer gebracht (p87)

19 augustus Binnenhof: Staten van Holland vragen Willem III in Alphen vergeefs om troepen (p105)

Tijdsverloop 's-Gravenhage, zaterdag 20 augustus 1672 ^{23 24}

XX.00 Nieuwe Kerk: Papier met vers 'Belzebub' geplakt naast de ingang (p95)

Een plakkaat

Belzebub schrijft uit de hel
Dat Kees de Wit haast komen zel
Hij [ver]wagt hem in korte dagen
Maer zijn kop moet eerst zijn afgeslagen
En zijn broer is ook een schelm
En [rechter] Bennebroek is vol schelmerij
En zij zullen varen als hij.^{25 26}

05.00 Herberg van Beuckelaer: Copmoijer ziet complotteurs Odijck, Zuylestein en Tromp bijeen (p96)

08.30 Gevangenpoort: Hof van Holland veroordeelt Cornelis tot verbanning (p95, Het Vonnis: Anemaa)

Het vonnis

't Hof van Hollandt, gesien ende geexamineert hebbende de stucken ende munimenten, by den Procureur Generaal van den selven Hove, overgegeven, tot laste van Mr. Cornelis de Witt, oud-burgemeester der stad Dordrecht en Ruard van den Lande van Putten, jegenwoordigh Gevangen op de Voorpoort van den selven Hove, midtsgaders syns examinatie ende confrontatien, als mede 't gene van wegen den voorschreven gevangen is overgelevert, ende voorts overwoogen hebben 't gene ter materie dienende is, ende eenighsints heeft mogen moveren; verklaert den selven Gevangen vervallen van alle syne Digniteyten ende Ampten, by hem tot noch toe bedient: Bandt hem voorts uyt den Lande van Hollandt ende West-Vriesland, zonder daer oyt wederom in te komen op poene van swaerder straffe, te ruymen deselve Landen met den eersten, ende condemneert hem in de kosten en missen van Justitie tot tauxatie ende moderatie van den voorszijde Hove.

²³ Pagina's ter verwijzing bij Prud'homme 2013. Uren bij benadering

²⁴ Zie ook nieuwsberichten bij de publicatie van Prud'homme 2013, zoals <https://nos.nl/artikel/482244-moord-gebroeders-de-witt-opgelost.html>

²⁵ Prud'homme 2013:95 Noot 22 Afgedrukt in Blom e.a. (red.) 1982, p. 131

²⁶ Gezien door dichter Joachim Oudaen. een andere ooggetuige die een verslag bijhield. Hij zag bij de Nieuwe Kerk een pamflet hangen waarin werd geschreven dat Cornelis zijn hoofd zou verliezen.

(https://anemaa.home.xs4all.nl/ges/onderwerpen/moord_op_gebroeders_de_witt.htm)
eerste versie 2009

Actum by de heren Adriaen Pauw, Heere van Bennebroeck, Praesident, Aelbrecht Nierop, Willem Goes, Here van Boeckborstenburgh, Frederick van Lier, Here van Soetermeer, Cornelis Baen ende Mattheus Gool, Raedsluyden van Hollandt ende West Vrieslandt ende gepronuncieert op de Voorpoorte van den selve Hove, op den twintichsten Augusti sestien hondert twee en tseventich.

In kennisse van my

Adr. Pot

09.45 Gevangenpoort: Jan de Witt bezoekt Cornelis (p101)

11.00 Binnenhof: Staten van Holland: rapport over dreigende oloop.

Gecommitteerde Raden moeten de inzet van compagnies ruitery uitvoeren (p104-105)

11.00 Buitenhof, Plaats: Schutterij onder wapenen, zes vendels geposteed. Kapitein Zacharias de Swart (Blauwe Vendel) bezit onvoldoende gezag. Schutter Hendrick Verhoeff neemt de leiding (p103-107)

12.00 Buitenhof, Plaats, Kneuterdijk: drie compagnies ruiters geplaatst. Bevelhebber C-F t'Serclaes, graaf van Tilly (p106)

12.00 Beuckelaer: Hendrick Verhoeff (Blauwe Vendel) spreekt met kolonel van de schutterij Johan Maes en schepen Van Banchem (p96)

12.XX Vaandrig Hendrik Verhoeff geeft opdracht aan zijn Blauwe Vendel om op te trekken naar de Gevangenpoort. De kapitein, apotheker Zacharias de Swart, liet Verhoeff zijn gang gaan (p107)

12.XX Begin van de middag, Stadhuis: Johan Maes stelt burgemeester Pieter Groenevelt op de hoogte. Deze nodigt Hendrik Verhoeff op het stadhuis in aanwezigheid van pensionaris Jacob van der Hoeven en probeert hem te sussen. Verhoeff zegt dat hij de De Witten uit de Gevangenpoort wil slepen en om hals wil brengen (p12, 109, Panhuysen²⁷).

13.00 Prinsegracht: Opperbevelhebber Maes van de schutterij en pensionaris Jacob van der Hoeven vragen Gecommitteerde Raden om terugtrekking van de ruitery richting Westland. Schriftelijk bevel aan Tilly (p111)

15.00 Ruiters op de Plaats vertrekken richting Westland (p112)

15.30 Beuckelaer: aanmoediging vendels door het complot van drie (Zuylestein, Odijck en Tromp) en Van Banchem (p113)

16.00 Lange Voorhout: Blauwe Vendel haalt zware mokers bij de smid van Willem III (p113)

16.15 Beuckelaer: Magistraat komt binnen (p118)

16.30 Gevangenpoort: schutters dringen binnen, drijven de broers De Witt naar buiten (p113, volgens Panhuysen rond vier uur, 2005: 457)

16.XX Beuckelaer: Cornelis en Johan de Witt op de Plaats voor de herberg vermoord door de schutters. Het volk wordt op afstand gehouden (p114-115)

16.XX Beuckelaer: Volgens overlevering keek ds. Simonides toe (p118)

²⁷ Panhuysen, L. 2005. De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt. Amsterdam: Uitgeverij Atlas

- 16.XX Plaats: het grauw sleept de lijken naar het Groene Zoodje, hangt ze op en verminkt ze (p116-118)
- 17.00 Plaats: lange rij karossen komt langs het Groene Zoodjes om de lijken te zien (p118)
- 18.00 Plaats: aftocht vendels. Blauwe Vendel via de Lange Vijverberg (p118)
- 19.00 Binnenhof: Staten van Holland: rapport Gecommitteerde Raden. Te weinig ruiters om lijken weg te halen (p119)
- 23.00 Groene Zoodje: knechten van De Witt halen lijken weg (p120, volgens Panhuysen rond twaalf uur, 2005: 462)

Pieter Frits (1627-1708). 20 augustus 1672, de moord op de gebroeders De Witt. Haags Historisch Museum. Het schilderij laat als in een stripverhaal zien hoe Johan de Witt, gekleed in deftig zwart pak, en Cornelis de Witt, in Japanse mantel, aan hun einde kwamen. De locatie is vertekend weergegeven als decor voor het stripverhaal.

Spinoza heeft de moord op de gebroeders De Witt niet met eigen ogen gezien. Hij schreef zijn pamflet *Ultimi Barbarorum* uiterlijk in de nacht van zaterdag op zondag. Wat wist hij en hoe kwam hij dat te weten?

Publieke uitspraken tegen de moordpartijen

Opsommend stelt Prud'homme dat er maar weinig mensen van aanzien waren die zich tegen deze gruwelijke moordpartij durfden uit te spreken. Hij noemt Michiel de Ruijter die zich uitsprak voor de De Witten en sprak schande van de moord. Maar dat was in kleine kring en werd pas bekend toen zijn biografie door Gerard Brandt in 1687 werd gepubliceerd. (Prud'homme 2013:121).

Prud'homme noemt Spinoza als de tweede die zich durfde uit te spreken:

En de wijsgeer Baruch de Spinoza, die net als De Ruijter veel steun had ontvangen van De Witt, was ontsteld over de lynchpartij. Op de avond van 20 augustus 1672 schreef hij *ultimi barbarorum* (ultieme barbaren) op een

papier, dat hij bij de Gevangenpoort wilde ophangen. Zijn huisbaas deed de deur op slot om te voorkomen dat de wijsgeer de daad bij het woord voegde en ook het slachtoffer van het gepeupel werd (Noot 108: Romein en Romein-Verschoor, 380).

Verder kwam er nauwelijks iets van kritiek naar buiten. Bij vrijwel iedereen heerste vrees voor de moordenaars en hun handlangers, zelfs bij Willem III. Althans, die indruk wekte de prins (Prud'homme 2013:121).

Prud'homme verwijst naar Romein en Romein-Verschoor 1977 *Erflaters van onze Beschaving*²⁸ en wel hun artikel over 'Johan de Wit. Ruwaard van de Vrijheid'. (p.371-396). In hetzelfde boek, in het artikel 'Benedictus Spinoza. De godloze godzoeker' (p.423-448) vertellen de auteurs meer uitvoerig over het voorval aan de Paviljoensgracht.

Driemaal werd die rust in de zeven Haagse jaren verstoord. De eerste maal in augustus 1672, toen het bericht over de moord op de De Witten de evenwichtige man zó schokte, dat hij in tranen uitbrak en die nacht, zoals hij aan Leibniz verteld heeft, een proclamatie opstelde die met de woorden 'ultimi barbarorum' begon en die hij aan de Gevangenpoort had willen aanplakken. En wellicht ook met gevaar voor zijn leven, aangeplakt zou hebben, wanneer Van der Spyck het hem niet belet had, door de deur op het nachtslot te doen (Romein en Romein-Verschoor, 442).

Romein en Romein-Verschoor schetsen een beeld van Spinoza als eenzame 'godloze godzoeker' die in een periode van acht jaar drie keer werd gestoord in zijn rustige bestaan op een Haagse zolderkamer.²⁹ Brak Spinoza in tranen uit? Het is niet overgeleverd door Leibniz³⁰ en moet dus uit de gesprekken of de imaginatie van Lucas afkomstig zijn geweest.³¹

Wat wist Spinoza in de nacht van 20 augustus 1672?

Met mijn uitgangspunt van rationaliteit wil ik aansluiten bij Spinoza's kennisleer, waar hij drie (vier) soorten kennis onderscheidde. De samenvatting neem ik over van Schuyt³²:

- 1.** De eerste soort: *Imaginatio et Opinio* (verbeeldingskennis en opinies), voortkomend uit tekortschietende zintuiglijke ervaring of uit horen zeggen en andere verwarrende tekens of woorden;
- 2.** De tweede soort: *Ratio* (algemene begrippen, door het verstand, de rede, gezuiverde kennis), gebaseerd op redeneerkunst (logica, wiskunde) en moderne wetenschap;

²⁸ J. Romein en A. Romein-Verschoor. 1977. *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Leiden.

²⁹ De 'tweede stoornis' was zijn beroep naar Heidelberg in 1673, de 'derde stoornis' zijn reis naar Utrecht in 1673 (Romein en Romein-Verschoor 1971: 442-443)

³⁰ Dokument 107 1672 Ende 1676(?) Freudenthal, Jakob. 2006. Deel 1 p.303, voetnoten deel 2 p.162

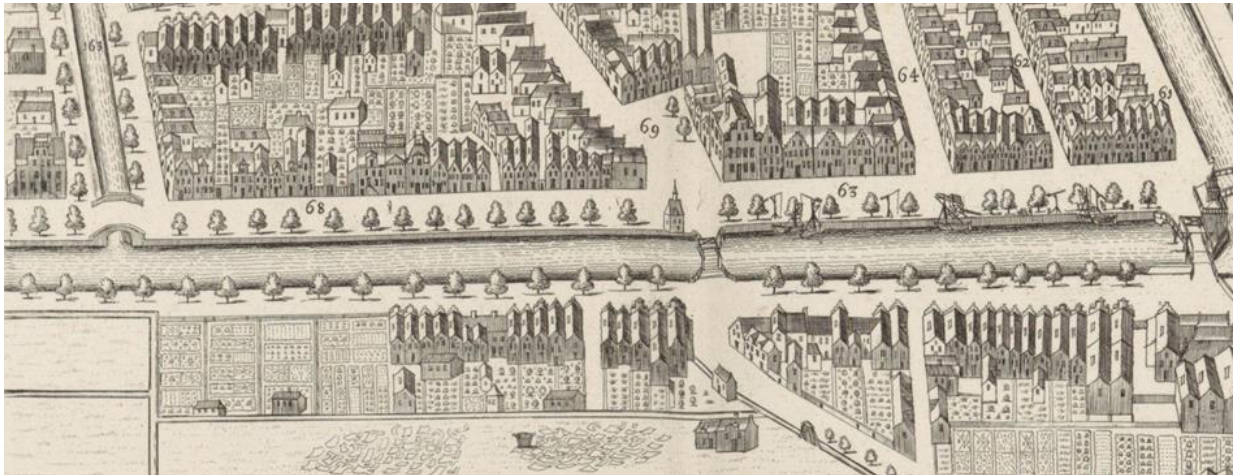
³¹ "In diesem Geiste vergoß er Tränen, als er seine Mitburger ihren gemeinsamen vater [De Witt] zerreißen sah (...)". Aangehaald door Stan Verdult in een ruimer citaat <https://blog.despinoza.nl/log/de-leuze-ultimi-barbarorum-is-een-van-de-werken-van-spinosa-zijn-kortste.html> Verwijst naar Jean-Maximilien Lucas. 1719. *La vie de Monsieur Benoit de Spinosa*

³² Kees Schuyt. 2017. *Spinoza en de vreugde van het inzicht*. Amsterdam: Uitgeverij Balans. p.46

3. De derde soort: *Scientia intuitiva* (onmiddellijk inzicht), kennis van de eenheid van de geest met het gehele *Natuur* oftewel God.

Ad 1. *Imaginatio et Opinio*. Eigen waarneming van Spinoza

Gemeten naar het tijdsverloop was 20 augustus 1672 een chaotische dag. Hoe kon Spinoza de verwarrende samenloop van indrukken, meningen en overwegingen omzetten in een manifest bestaande uit twee woorden? Ik stel dat Spinoza zich in zijn eigen woonwijk tussen de Bierkade/Dunne Bierkade en de Amsterdamse/Stille Veerkade tot aan de Nieuwe Kerk (het Spinozakwartier³³) zonder groot gevaar kon bewegen.

BOVEN: *Plattegrond van Den Haag (deel 11, ongekleurd, uitsnede), Cornelis Elandts, 1681 - 1682 (Rijksprentenkabinet)*. Horizontaal loopt de Bierkade/Dunne Bierkade tussen de Paviljoensgracht en het Spui. Links het zuidelijke stuk van de Paviljoensgracht. Het huis van Hendrick van der Spijck / Spinoza is halverwege, het vijfde huis gerekend vanaf de Veerkade boven (Domus Spinozana).

RECHTS: *Plattegrond van Den Haag (deel 7, ongekleurd), Cornelis Elandts, 1681 - 1682 (Rijksprentenkabinet)*. **N.B. Plattegrond deel 11 met het huis van Spinoza sluit aan op de zuidzijde van deel 7).** Onder (zuid) horizontaal de Amsterdamse Veerkade, linksonder verticaal het noordelijke deel van de Paviljoensgracht. Naar rechts aan het Spui staat de Nieuwe Kerk. De Gevangenpoort staat boven (noord) links van de Hofvijver, voorbij het Buitenhof. Meteen rechts van de Gevangenpoort staat de herberg van Beuckelaer. De Plaats (van de moord) is het driehoekige plein bovenaan, buiten de Gevangenpoort. Het 'Groene Zoodje' (waar de lijken van de gebroeders De Witt werden opgehangen) ligt op de hoek van de Hofvijver en de bomenrij van de Vijverberg.

³³ Voorstel aan Gemeente Den Haag om de buurt rondom de Veerkades en de Bierkades, tussen Paviljoensgracht en Spui, inclusief de Nieuwe Kerk te benoemen tot *Spinozakwartier*

Ik stel dat Spinoza zich op deze dag niet zou hebben kunnen vertonen op het Buitenhof of de Plaats. Ook de marsroute van de vendels over de Vijverberg naar de Sint Sebastiaansdoelen aan de Hofvijver en hun thuisroute over de Lange Poten zouden voor hem overdag en 's avonds onbegaanbaar zijn geweest.

Ik stel dat de *no-go area* van Spinoza al een aantal dagen veel groter was: de omgeving tussen het Spui en de Grote Kerk (het tamelijk arme deel ten zuidoosten van de Grote Kerk was thuisbasis van het beruchte Blauwe Vendel en de herberg De Dolphijn bij de Grote Halstraat, omgeving Grote Kerk, was een bekende pleisterplaats voor oranjegezinden (Prud'homme 2013: 107, 110). Spinoza (een bekende staatsgezinde) zou daar onmiddellijk aan zijn uiterlijk herkend worden.³⁴

Het verlengde van de Paviljoensgracht richting noordwest naar de Lutherse Burgwal, de Grote Markt en de Prinsegracht (niet op kaarten 7 en 11) lag ten westen van het centrum, buiten de 'oorlogszone' van de binnenstad.

Hypothese II: de eigen waarneming van Spinoza

In de periode voor en na de moord op de gebroeders De Witt verscheen er een groot aantal hatelijke pamfletten.^{35 36} Ik stel mij voor dat Spinoza met eigen ogen minimaal de volgende twee publicaties heeft gezien en gelezen:

- Juli 1672 Ds. Simon Simonides schrijft *De worsteling Jacobs* (Prud'homme 2013: 73)^{37 38}
- 20 augustus XX.00 Nieuwe Kerk: Papier met vers '*Belzebub*' geplakt naast de ingang (Prud'homme 2013: 95)

Ds. Simon Simonides was een bekende Oranjegezinde predikant die ook in de Nieuwe Kerk preekte. Er is geen aanwijzing dat Spinoza zich ooit onder zijn gehoor bevond.

Adriaen Pauw, heer van Bennebroek verschijnt als 'Bennebroek' in de voorlaatste regels van het plakkaat '*Belzebub*', gericht tegen 'Kees de Wit' en zijn broer. De laatste twee zinnen in het pamflet verwijzen naar de lopende rechtszaak tegen Cornelis: 'En Bennebroek is vol schelmerij / En zij zullen varen als hij'. De rechters van het Hof van Holland zouden die

³⁴ Le fameux Juif Spinoza avait un teint olivâtre, & quelque chose d'Espagnol dans son visage. G.W. Leibniz über Spinozas äusere Erscheinung und Lebensweie. Dokument 140 1676 Nach 1700. Freudenthal 2006 I p.332

³⁵ Michiel Reinders. 2010. *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672*. Amsterdam: Uitgeverij Balans

³⁶ Prud'homme 2013: 94-95

³⁷ *De Worsteling Jacobs* ging alleen al in de provincie Holland binnen enkele dagen negenduizend keer over de toonbank. Reinders. 2010. p.71 (Noot 220 Valkenier. 't verwerd *Europa*.1742 Amsterdam p.675)

³⁸ Postema, biograaf van Simonides, zegt dat deze niet de auteur van *Worstelinge Jacobs* kan zijn. Ten eerste is dit geschrift niet in de stijl van Simonides, ten tweede worden de namen van predikanten Simonides en Vollenhove als bezoekers van Jacob van der Graeff in de tekst genoemd. De derde predikant-bezoeker in het gezelschap wordt niet genoemd. "Wie kan het anders zijn dan Thaddeüs Lantman?", p.155

zaterdagochtend uitspraak doen (Prud'homme 2013: 95). Adriaan Pauw was sinds 1670 President van het Hof van Holland; in officiële rekwesten werd hij vaak aangeduid als "*President Bennebroeck*".³⁹ De pamfletschrijver zag Adriaan Pauw als onbetrouwbaar en vond dat hij eenzelfde bestemming verdiende als de broers De Witt.

Ad 2. *Ratio*. Mogelijke informatie van vrienden en bekenden van Spinoza⁴⁰

2 a. Beste vrienden van Spinoza

Abraham Johannes Cuffeler (Kuffeler / Kuffelaer / Köffeler) (geb. 1637)⁴¹, Haags regent, advocaat bij het Hof van Holland is het enige algemeen bekende lid van een 'Haagse groep' van Spinoza, naast de Amsterdamse Vriendenkring.⁴² Hij had gestudeerd in Utrecht (1655) en Leiden (1657) en was in 1667 gepromoveerd in de rechten in Harderwijk⁴³. Cuffeler woonde aan de Prinsegracht / Boekhorststraat, bij de Grote Markt, zeven minuten lopen van Spinoza, op ruime afstand van de Plaats. Ik heb geen informatie over hoe Cuffeler op zaterdag 20 augustus geïnformeerd was.⁴⁴

2 b. Best geïnformeerde in de omgeving van Spinoza

Anthonia Sluijters (ook: Teuntje Sluijters, Teuntje Pieters, Theuntge Pieters Sluyter)⁴⁵ (geb. ca. 1630?) was kosteres van de Nieuwe Kerk in 's-Gravenhage vanaf 1669. Zij was in 1648 gehuwd met Pieter Arentsz Noorwits (ca. 1612-1669), ontwerper, bouwer en koster/grafdelver van de Nieuwe Kerk. Na zijn overlijden in 1669 volgde zij hem op als kosteres. In 1672 woonde Anthonia Sluijters in de kosterij van de Nieuwe Kerk aan het Spui (nu restaurant Pavlov, Spui 173).

Zacharias de Swart (geb. 1639, bekend als 'de apotheker') was haar schoonzoon. In 1661 trouwde hij met Maria Noorwits (geb. 1642) in de Nieuwe Kerk.⁴⁶ In 1672 was hij kapitein van het (berucht geworden) Blauwe Vendel in Den Haag en moet hij aanwezig zijn geweest bij de moord op de gebroeders De Witt.⁴⁷

³⁹ Hans Krol, <https://ilibriana.wordpress.com/2012/02/29/adriaan-pauw-jr-1622-1697/>

⁴⁰ Voor alle mogelijke vrienden en bekenden heb ik uitsluiten de geboortedatum weergegeven. Het gaat om personen die op 20 augustus 1672 in leven waren, tenzij anders aangegeven.

⁴¹ Henri Krop. 2019. *De kring van Spinoza. Symposium op 21 september 2018 Erasmus Universiteit Rotterdam*. Verslag van symposium.

⁴² Henri Krop. 2019. Inleiding. In: *Spinoza en zijn kring. Een balans van veertig jaar onderzoek*. Voorschoten: Uitgeverij Spinozahuis, p.2. In Noot 8 verwijst Krop naar K.O. Meinsma. 1896. *Spinoza en zijn kring*, p.379

⁴³ R. Huijbregt, S. Scheffers, J. Scheffers-Hofman. 1996. *Album Advocatorum : de advocaten van het Hof van Holland, 1560-1811* (Den Haag 1996). p. 192. Cuffeler had in Leiden gestudeerd maar promoveerde binnen een paar dagen (en met een bedrag aan geld) aan de Universiteit in Harderwijk. Harderwijk stond laag aangeschreven en de Toelatingscommissie van het Hof van Holland ondervroeg deze kandidaten met meer dan gemiddelde aandacht.

⁴⁴ H.E. van Gelder, *Haagse Cohieren II (1674)*, Jaarboekje Die Haghe 1914, p.96

⁴⁵ NOORWITS onderzoekdocument december 2019 Anneke Roelants

⁴⁶ NOORWITS onderzoekdocument december 2019 Anneke Roelants

⁴⁷ Prud'homme 2013: 107 noemt kapitein Swart als apotheker maar noemt niet zijn relatie met de familie Noorwits

Uit hoofde van haar functie als koster moet Teuntje Sluijters veel mensen hebben gekend. Ik noem daarvan drie personen.

Nummer een is de eerdergenoemde ds. Simon Simonides (geb. 1629), haar sinds 1669 bekend als predikant in de Nederduitse Gereformeerde Kerk van 's-Gravenhage en als hij preekte in de Nieuwe Kerk.^{48 49}

Nummer twee is de eerdergenoemde Mr. Adriaen Pauw, Heer van Bennebroek (geb. 1622), in 1642 gepromoveerd en geïnstalleerd als advocaat aan het Hof van Holland in 's-Gravenhage. Sinds 1670 was hij president van het Hof van Holland. Zijn moeder Anna van Ruijtenburgh, mevrouw van Heemstede, was getuige geweest bij de doop van Teuntjes' zoontje Adrianus Noorwits in 1646. Maar in 1648 werd weer een zoontje Adrianus Noorwits gedoopt, bij die gelegenheid was ene Adriaen Pauw getuige. Dit kan Adriaen zelf zijn geweest, of zijn vader oud-raadspensionaris Adriaen Pauw, Heer van Heemstede.⁵⁰

Derde is Pieter Stalpart van der Wiele junior (geb. 1629), rentmeester van de Nieuwe Kerk vanaf 1661. Hij betaalde het loon van de kosteres; zij moest minimaal twaalf keer per jaar aan hem verantwoording afleggen van de kerkrecht voor begrafenissen.⁵¹ In 1672 was hij ook burgemeester van Den Haag.

2 c. Beste eigen waarneming: de drie burgemeesters, de pensionaris en de baljuw van 's-Gravenhage

Er waren drie burgemeesters in functie op 20 augustus 1672, de dag van de moord op Cornelis en Johan de Witt⁵². Het meest ervaren was Marcus van der Houve (vanaf 1671, maar eerder van 1665-1667). Tweede was Pieter van Groenevelt (vanaf 1670). Derde was de onder 2.b genoemde Pieter Stalpert van der Wiele junior (vanaf 1671) (van Gelder 1937: 66). De burgemeesters werden ondersteund door de ervaren pensionaris, Mr. Jacob van der Houve. De machtigste man in de Magistraat was baljuw Rudolf van Paffenrode, in 1670 aangesteld door de Staten van Holland (Prud'homme 2013: 124).

Pieter Stalpert van der Wiele jr. (geb. 1629) moet op 20 augustus 1672 de best geïnformeerde man in Den Haag zijn geweest. De Magistraat (burgemeesters en schepenen) was in de loop van de middag gesignaleerd in het etablissement van Beuckelaer naast de Gevangenpoort (Prud'homme 2013: 118). Stalpert van der Wiele wordt niet afzonderlijk door Prud'homme genoemd. Maar hij woonde recht

⁴⁸ Hervormde predikanten waren in dienst van de plaatselijke kerk en hadden doorgaans geen eigen gemeente ('parochie'). Ds. Simonides was aangesteld in de 8^e predikantsplaats. *Verkade's Dominees Memories. Predikanten van de Hervormde Gemeente 's-Gravenhage opgericht in 1572:*

<https://www.dominees.nl/search.php?srt=g&id=13020>

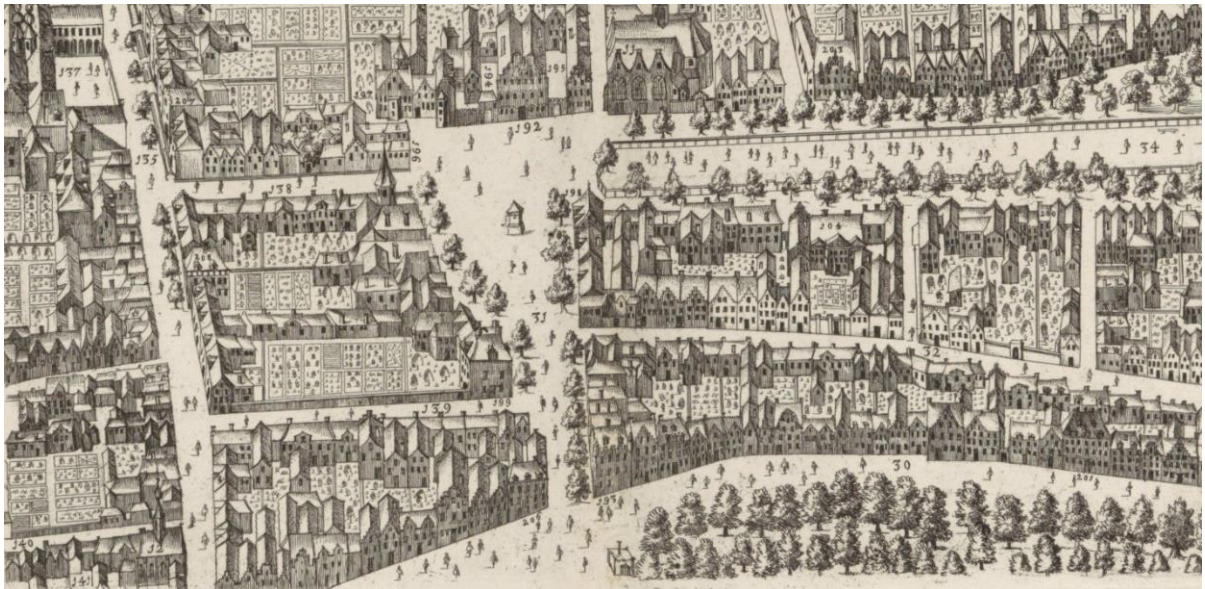
⁴⁹ De Nieuwe Kerk was niet de 'eigen kerk' van ds. Simonides. Op 23 maart 1664 hield hij zijn intrede in de Kloosterkerk, op 3 mei 1674 werd hij in de Kloosterkerk begraven (Postema 2006: 93, 115). In 1656 had ds. Godefridus Lamotius zijn eerste preek in de Nieuwe Kerk gehouden.

⁵⁰ NOORWITS onderzoekdocument december 2019 Anneke Roelants. Adriaan was geen familienaam in de lijn Noorwits, daarom neem ik aan dat Adriaan naar Adriaan Pauw vernoemd was. Overigens was Adriaan Noorwits (2) in 1670 overleden

⁵¹ HGA BNR 0282.01 Inv 525 1672 Rekening Pieter Stalpart van der Wiele de Jonge van den Nieuwen Kerck

⁵² https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_burgemeesters_van_Den_Haag

tegenover de Gevangenpoort aan de noordzijde van de Plaats⁵³, zijn ongehuwde zusters Odilia en Elisabeth en zijn gehuwde zuster Cornelia bezaten ieder een afzonderlijk pand naast hem (van Gelder 1914: 49).

Plattegrond van Den Haag (3e deel, ongekleurd, uitsnede), Cornelis Elandts, 1681 - 1682 (Rijksprentenkabinet). Sluit aan bij deel 7, noord. De Vijverberg, voor rechts achter de bomen, loopt naar links over in de Plaats, noordzijde. De vier huizen links van het hoekpand (206) behoorden aan de verschillende familieleden Stalpert van der Wiele. Achter het blok loopt de Hartogstraat, daarachter over vrijwel de hele lengte liggen tuin en huis van Johan de Witt. Het huis van Stalpart van der Wiele stond dus recht tegenover de Gevangenpoort en de herberg van Beukelaer. De moord op de gebroeders De Witt kan hem (en zijn drie zusters) niet zijn ontgaan.

De Plaats met het Binnenhof en de Gevangenpoort, Den Haag. Gerrit Adriaenszoon Berckheide, tussen 1680 en 1690. Privé collectie, RKD 233591. Links het Groene zoodje (als herinnering aan 1672), links van de Gevangenpoort staat (of stond in 1672) het huis van Beuckelaer.

⁵³ HGA Onroerend goed 1651-1660 1260 Koop 16 juli 1659 De Plaets Noordzijde,. Belendingen: O & N den Kooper, W. Hendrick Verweij, Z. de straat

.De tweede burgemeester was Pieter van Groenevelt (geb. ca. 1610), gecommiteerde van de Sociëteit van 's-Gravenhage voor het ambachtsbestuur vanaf 1671. Burgemeester Pieter van Groenevelt en pensionaris Jacob van der Hoeven (geb. 1625) hadden vaandrig Verhoeff op de ochtend van 20 augustus 1672 ontvangen in het Stadhuis (Prud'homme 2013: 11-12). De derde burgemeester was Marcus van der Houven (geb. 1600), gecommiteerde van de Sociëteit vanaf 1665.

Pensionaris Jacob van der Houve (geb. 1625) had met opperbevelhebber Maes aan de Gedeputeerde Raden gevraagd om de ruitery aan de randen van Den Haag te plaatsen (Prud'homme 2013: 111).

2 d. Beste militaire informatie: de schutters en de ruiters

Zacharias de Swart (apotheker), onder 2b genoemd als schoonzoon van Anthonia Noorwits en kapitein van het Blauwe Vendel. Hij bewoonde het Goudleershuis, gelegen in het Westeinde, zuidzijde, op de hoek van de Lange Lombardstraat (nu Westeinde 58).⁵⁴ In de Haagsche Cohieren 1674 was dit pand eigendom van de weduwe van Dirck de Swart (dat is de moeder van Zacharias) en staat Zacharias de Swart te boek als eigenaar van een huis aan het Achterom, noordzijde, bij de Dagelijkse Groenmarkt (van Gelder 1914: 57).

Als kapitein van het Blauwe Vendel wordt Zacharias de Swart afwisselend gezien als aanvoerder zonder gezag, zonder autoriteit of slap (Prud'homme 2013: 10, 107, 129), of als iemand die aarzelend of juist terughoudend was geweest⁵⁵ Colonel Johan Maes, voormalig burgemeester, was opperbevelhebber van de zes schuttersvendels van Den Haag (Prud'homme 2013: 103-107). Hij was in de herberg van Beuckelaer naast de Gevangenpoort. Hij woonde op de Prinsegracht Noordzijde, ter hoogte van de Brouwersgracht (van Gelder 1914: 98).⁵⁶ Claude Fréreric t'Serclaes van Tilly, een jonge beroepsmilitair, pas in 1672 in dienst getreden van de Staten van Holland, was in bevel van de Staatse ruitery.⁵⁷ In de loop van de middag kreeg hij schriftelijk bevel om met zijn ruiters de Plaats te ontruimen en zich op te stellen bij de randen van Den Haag (Prud'homme 2013: 111-112). Hij was dus geen direct getuige bij de moord.

Hypothese III: aanwijzen van de *Ultimi barbarorum* van Spinoza bij de Nieuwe Kerk

Ik stel als eigen, persoonlijke hypothese dat de onder Hypothese 2 genoemde personen, Ds. Simonides en Adriaan Pauw jr. uiteindelijk verantwoordelijk waren voor de dood van Johan en Cornelis de Witt. Vervolgens stel ik dat Spinoza dezelfde twee personen, Simonides en Pauw, voor ogen had toen hij zijn *Ultimi barbarorum* schreef.

Simon Simonides was verantwoordelijk vanwege zijn pamflet en zijn opruiende preken. Tijdgenoten beweerden enkele weken later dat het pamflet *De Worsteling Jacobs* (1672) van Ds. Simonides een van de verborgen oorzaken achter de moord op Johan en Cornelis de Witt was.⁵⁸

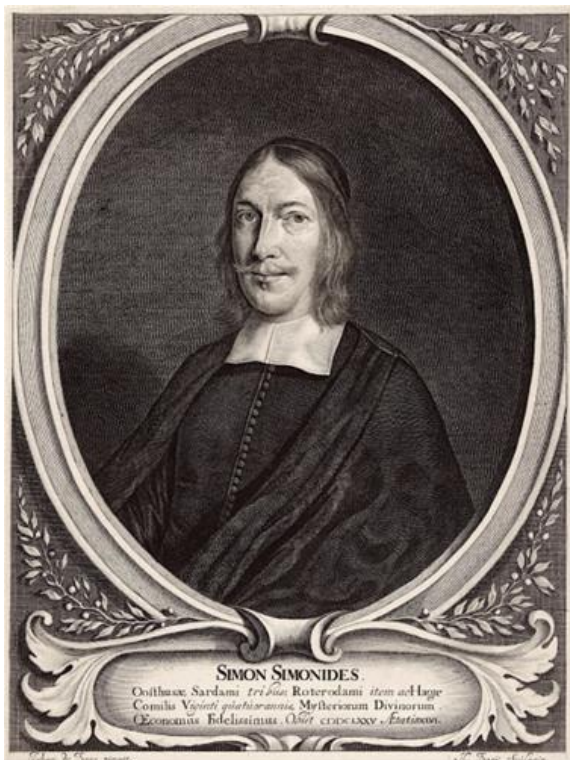
⁵⁴ NOORWITS onderzoekdocument december 2019 Anneke Roelants

⁵⁵ H.E. van Gelder, Schutterij en Magistraat in 1672, *Jaarboekje Die Haghe* 1937, p.69/70

⁵⁶ Johanna Back, Eene wandeling door 's-Gravenhage, *Jaarboekje Die Haghe* 1901, p.188

⁵⁷ t'Serclaes van Tilly. https://nl.wikipedia.org/wiki/Claude_Fr%C3%A9ric_t%27Serclaes_van_Tilly

⁵⁸ Reinders 2010: 73 Noot 235 I Knuttel 10463 Waerlick verhael p16.

Ds. Simon Simonides, predikant van de Hervormde Gemeente 's-Gravenhage vanaf 1664 en Adriaan Pauw van Bennebroek, President van het Hof van Holland vanaf 1670 ⁵⁹

Spinoza, is mijn stelling, besefte dit al op de avond na de moord en was van mening dat ds. Simonides zijn verantwoordelijkheid voor zijn predikantschap had misbruikt. Maar het pamflet *De Worsteling Jacobs* was anoniem, de uitgever was Levijn van Dijk. Simonides' biograaf Postema beargumenteert dat collega dominee Thaddaus Landman de schrijver van het pamflet moet zijn geweest (Postema 2006:155)

Adriaan Pauw was al een jaar eerder als president verantwoordelijk voor een besluit van Hof van Holland in april 1671 dat gevolgen had voor Spinoza's boek TTP:

[...] dat de officieren van de resp. Steden lasten, op de autheurs, druckers, inbrengers en distributeurs van die exactelijck te inquireren, ende, deselve uytgevonden hebbende, daer jegens sonder eenige conniventie te procederen sulcx als den inhouden van het voorsz. placcaet [van 19 Sept. 1653], is mede brengende ende bevonden sal werden te behooren.[...] ⁶⁰

⁵⁹ Hans Krol. Adriaan Pauw jr. (1622-1697) president Hof van Holland, ambachtsheer van Bennebroek. <https://ilibriana.wordpress.com/2012/02/29/adriaan-pauw-jr-1622-1697/>

⁶⁰ Dokument 98 1671, 16. April. Gutachten des Hofes von Holland über den TTP und andere Schriften. (Freudenthal 2006: 293-294)

Deze Missive van de President en de Raden van het Hof werd voorgelegd aan de Staten van Holland en Westfriesland die het onderschreven en via de Gecommitteerde raden verspreidde.⁶¹

In de ochtend van 10 augustus 1672 had President Adriaan Pauw in de gevangenpoort het vonnis van het Hof van Holland, inhoudende een schuldigverklaring zonder genoemde motieven, uitgesproken over Cornelis de Witt. Spinoza moet van mening zijn geweest dat Mr. Adriaan Pauw zijn verantwoordelijkheid in zijn positie als President van het Hof van Holland niet nakwam of zelfs misbruikte.

Ratio: Uitwerking van de *Ultimi barbarorum* hypothese op de vier hoekpunten van de weergave van Leibniz

Spinoza heeft zelf geen personen benoemd. Daarom wil ik mijn hypothese over Spinoza's schuldigverklaring van Simon Simonides en Adriaan Pauw van Bennebroek toetsen/onderbouwen met behulp van de vier hoekpunten a, b, c en d van Spinoza's tekst *Ultimi barbarorum*:

a. De boodschap: Wat betekent de samengestelde tekst *Ultimi barbarorum*?

Met *Ultimi Barbarorum* maakte Spinoza een vergelijking tussen twee soorten barbaren: de *barbaren graad 1* die de moord hadden uitgevoerd en de *barbaren graad 2* die de ultieme verantwoordelijkheid voor de moord droegen. De tweede categorie waren de *Ultimi Barbarorum*, dus een graadje erger vergeleken met de barbaarsheden op de Plaats.

Ultimi barbarorum betekent mijns inziens dat er twee personen 'nog erger zijn dan de barbaren' omdat zij de barbaarsheid hebben veroorzaakt. Er zijn veel meer mensen geweest die enige verantwoordelijkheid droegen, maar de beperking tot twee personen maakt de boodschap meer gericht en dus sterker.

b. De plaats: Waar is *quelque part, proche du lieu (des massacres)*?

Er waren voor Spinoza verschillende plaatsen denkbaar om zijn plakkaat op te hangen. Ik noem hieronder een gevangenis, drie herbergen, een verblijf van de schutters, een centrum van macht en recht en een kerk.

- De plaats waar de moord was gepleegd, bij de Gevangenpoort
- Een plaats waar mensen bijeenkwamen die wraak zouden willen nemen op de regenten. Prud'homme van Reine noemt drie herbergen (Prud'homme 2013: 96/183; 110 noot 64)
 - de herberg van Beuckelaer, aan de zuidzijde van de Plaats, onmiddellijk naast de Gevangenpoort (nu de Vijverdam). Prud'homme zegt dat de drie complotteurs (Odijsck, Zuylestein en Tromp) hier om 5 uur in de ochtend van 20 augustus 1672 bijeenkwamen. Deze herberg beschikte over een vooraanstaande Haagse clientèle in kringen van de Staten van Holland en het

⁶¹ Dokument 99 1671, 24. April. Bescheid der Staaten von Holland und Westfriesland über einen Gutachtenauftrag zum TTP. (Freudenthal 2006: 294)

stadsbestuur.⁶² ⁶³ Vanuit de ramen was het gruwelijke schouwspel in de middag zichtbaar geweest. Dichterbij kan niet.

- de al genoemde herberg De Zwaen aan de noordzijde op de Plaats (huidige nummers 14-16). Maar de mogelijke ophitsing vanuit deze herberg zou berusten op een misverstand, aldus Prud'homme.
- de herberg De Dolphijn, bij de Grote Halstraat, achter het Stadhuis, stond bekend als een verzamelplaats van Orangisten (tegenwoordig bekend als de Driehoekjes)
- De St. Sebastiaansdoelen aan de Vijverberg waar de vendels verbleven
- Het Binnenhof met de Staten van Holland, Hoge Raad en Hof van Holland
- Een plaats waar tegen de regenten werd geafficheerd en waar daags na de moord tegen hen zou worden gepreekt, op zondag 21 augustus 1672. Dat is de Nieuwe Kerk aan het Spui.⁶⁴

Protesteren bij de Gevangenpoort, bij kroegen of bij de Doelen was rationeel gezien zinloos: de moord was al weer ingehaald door de actualiteit. Het Binnenhof zou een mogelijk doel zijn, maar wie van de drie? Ik denk dat Spinoza van plan was om bij de Nieuwe Kerk te gaan afficheren. Dat is drie blokken van zijn huis vandaan. Niet bij het gepeupel in de gevarenzone van de Plaats, niet bij het zwaar beveiligde Binnenhof. Dat is te ver van huis.

Er zijn veel andere plekken denkbaar. In theorie had Spinoza ook afzonderlijk aan het huis van dominee Simonides aan de Zuijlenstraat (van Gelder 1914: 26) of van Adriaan Pauw aan de Herengracht (van Gelder 1914:68) kunnen afficheren. Maar dan had Spinoza geen *ultimi*, maar twee maal een *ultimus* geselecteerd.

Per saldo denk ik dat Spinoza zijn plakkaat wilde ophangen bij de Nieuwe Kerk (de laatste optie hierboven). De gezamenlijke plaats van de *ultimi* is de Nieuwe Kerk, in de omgeving van de misdaad. Dominee Simonides, hierboven genoemd in hypothese 2, had er eerder gepreekt en zou er de volgende dag, zondag 21 augustus, weer preken. Daarom kan de Nieuwe Kerk zelf ook gezien worden als een plaats van de misdaad die daar in de aanvang werd gepleegd en op zaterdag 20 augustus uitgevoerd werd op de Plaats. Daar past Spinoza's plakkaat in de nacht, klaar om te worden gelezen op zondagochtend.

⁶² G.R.W. Dibbets. 2007. *Joannes Vollenhove .(1631-1708). dominee-dichter. Een biografie* . Hilversum: Uitgeverij Verloren.

⁶³ Heyman Beuckelaer (geb. na 1612) was in 1665 diaken in de Nederduits Gereformeerde Kerk van 's-Gravenhage bij de installatie van ds. Vollenhove. In de Haagse kerkenraad had één zittend burgemeester, één raadsheer van de Hoge Raad en één raadsheer van het Hof van Holland q.q. zitting (Dibbets 2007: 113)

⁶⁴ Wat zou de oranjegezinde ds. Simonides de volgende dag in de overwegend staatsgezinde Nieuwe Kerk laten zingen en waarover zou hij gaan preken? Willem III 1670 betaalde hem een jaargeld, *Gedenckwaerdighe stukken 1676/1712* zijn niet sluitend, Oudaen (z.j.) is verslaggever, toneelschrijver en dichter, Wumkes NNBW 1911-1937 vat samen, Panhuysen 2005 sluit zich aan bij Japikse 1915, Postema 2008 zoekt een beter beeld van Simonides, Prud'homme 2013 onderzoekt de bronnen nog eens.

Cornelis Elandtz. *De Nieuwe Kerck aan het Spui, Den Haag 1663–1670* (Amsterdam, Rijksmuseum, inv. no. rp-p-1938-1025)

De Nieuwe Kerk was gebouwd tussen 1649 en 1656 door de Sociëteit van 's-Gravenhage, een samenwerkingsverband tussen het Hof van Holland, de Grafelijkheids Rekenkamer en de Hoge Raad van Holland en Zeeland.⁶⁵ Het gezag in het Hofgebied en directe omgeving lag formeel bij de Staten-Generaal van Holland en Westfriesland maar die lieten het dagelijks bestuur van het Hofgebied over aan de Gecommitteerde Raden. De Sociëteit van 's-Gravenhage specialiseerde zich op belastingheffing en beheerde de gebouwen van het Binnenhof (Groeneveld 2011: 14-15). Het Hofgebied grensde aan het dorp Die Haghe en de omliggende regio, Ambacht Die Haghe. Haagambacht werd bestuurd door de Magistraat. De baljuw was officier van justitie en hoofd van de politie, de drie burgemeesters oefenden het dagelijks bestuur uit en de schepenen spraken recht (Wagenaar 1999: 40). Maar het Hof van Holland vond dat zijn rechtsmacht zich ook uitstreekte over het gebied binnen de waterlopen, ook al was dat binnen het dorp Die Hage (Wagenaar 1999: 58).

⁶⁵ Simon Groeneveld. 2011. Stichters en beheerders. De Sociëteit van 's-Gravenhage en haar kerkgebouw. In: A. Landheer-Roelants. 2011. *Uit Padmoes verrezen. De Nieuwe Kerk in Den Haag*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, p.8-27

De gereformeerden hadden het Hof en de magistraat in 1639 verzocht om een derde kerkgebouw omdat de Grote Kerk en de Kloosterkerk te weinig plaats hadden. Deze instellingen hadden te weinig geld. De Sociëteit van 's-Gravenhage hief extra belastingen en bouwden de Nieuwe Kerk in eigen beheer tussen 1649 en 1656 (Groenveld 2011: 18-19).

De Nieuwe Kerk werd 'gedomineerd' door de familie Pauw, de rijkste familie in Den Haag (Van Gelder 1914: 16). Adriaan Adriaansz. Pauw, Heer van Bennebroek, hierboven genoemd onder Hypothese 2, was in 1652 benoemd tot raadsheer en werd in 1670 president van het Hof van Holland. Hij was jarenlang gecommiteerde geweest van de Sociëteit van 's-Gravenhage namens het Hof van Holland (1657-1659, 1666-1668), dus na de voltooiing van de Nieuwe Kerk (Wagenaar 1999: 304; Groenveld 2011: 20). Zijn vermogen bedroeg nog niet de helft van zijn rijke oom Reinier (van Gelder 1914: 16). Hij woonde aan de Herengracht (in onze tijd Herengracht 13) dat gebouwd was door zijn vader Adriaan Reiniersz. Pauw, de raadspensionaris.⁶⁶

Reinier Reiniersz. Pauw, Heer van Heemstede (geb.1591) was van 1633 tot 1651 gecommiteerde van de Sociëteit van 's-Gravenhage namens de Hoge Raad van Holland en Zeeland⁶⁷ Reinier Pauw had op 19 augustus 1649 de eerste steen van de Nieuwe Kerk gelegd die in opdracht van de Sociëteit werd gebouwd. In 1655 was hij president geworden van de Hoge Raad, het meest aanzienlijke college in Den Haag en uit dien hoofde was hij ook president van de Sociëteit van 's-Gravenhage. Reinier Pauw woonde vanaf 1635 in 'Huis Pauw' aan de Korte Vijverberg (Korte Vijverberg 3, in onze tijd het Kabinet van de Koning).⁶⁸ Reinier had op 14 september 1658 een graf (no. 106) gekocht in de Nieuwe Kerk, gelijk met en naast dat van zijn zoon Diederik Pauw, Heer van Carnisse (no. 92).⁶⁹

Maar met de keuze van de Nieuwe Kerk als locatie kan Spinoza bovendien de kerk zelf op het oog hebben gehad. De verhouding tussen de gereformeerden, de staat en de financiering van de kerk moet Spinoza ongewenst hebben geacht.⁷⁰

c. De methode: Hoe wilde Spinoza 'afficheren'?

Ik denk dat Spinoza zijn plakkaat wilde ophangen op het hek van de Nieuwe Kerk. Dat was strikt gezien 'in de buurt van' de plaats (van de moord).

Op die plek zou het plakkaat op zondagochtend 21 augustus zichtbaar zijn voor alle kerkgangers en alle passanten.

⁶⁶ <http://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/herengracht-13-tm-13b>

⁶⁷ F.P. Wagenaar. 1999. "Dat de regering niet en bestaet by het corpus van de magistraet van Den Hage alleen". *De Sociëteit van 's-Gravenhage (1587-1802). Een onderzoek naar bureaucrativering*. Hilversum: Uitgeverij Verloren

⁶⁸ Hans Krol. *Fragment genealogie Amsterdamse linie geslacht (Adriaan) Pauw*. <https://ilibrariana.wordpress.com/2016/12/29/fragment-genealogie-amsterdamse-linie-geslacht-adriaan-pauw/>

⁶⁹ HGA BNR 0282-01 Kerkmeesters van de Nieuwe Kerk, Registers van graven inv. 497

⁷⁰ Spinoza maakt (...) een onderscheid tussen het tolereren van de eredienst van elk individu (...) en de macht van de kerken om hun gezag te organiseren, te vergroten en uit te breiden (...). Dit verklaart waarom in de *Tractatus Politicus* een goede vorst geen kerken bouwt. Noch de staat associeert met enige publieke kerk, noch de staatsmiddelen aanwendt ten bate van de clerus of de kerken (Spinoza. 2014. Staatkundige Verhandeling. Jonathan I. Israel. Inleiding, p15-16)

d. Het gevaar: Waarom sloot de huisbaas de deur?

Ik denk dat Spinoza zich heel bewust was van het gevaar. Dat gevaar zat in de boodschap *Ultimi Barbarorum* zelf, een aanklacht (in het Latijn) tegen specifieke personen die zelf Latijn konden lezen.

Hier haak ik aan bij Miriam van Reijen waar zij schrijft over een 'merkwaardig verschil tussen tegenstanders en voorstanders van Spinoza's filosofie'.

De tegenstanders hebben Spinoza door de eeuwen heen namelijk heel goed begrepen. Ze beklagen zich niet over de moeilijkheidsgraad ervan, maar over de inhoud. Hun kritiek is helder; ze vinden hem niet moeilijk te begrijpen, ze zijn het alleen niet met hem eens (Van Reijen 2019:77).

Ik denk dat Spinoza ds. Simonides en Mr. Adriaan Pauw in hun zielen zou raken en dat hij zijn doel met het plakkaat zou hebben bereikt. Maar tegen welke kosten? De mensen die zijn pamflet *Ultimi Barbarorum* zouden lezen en begrijpen, en vooral de twee daders zelf, zouden snel weten wie de aanklacht (in het Latijn) had geschreven (namelijk Spinoza). De familie Pauw was de rijkste familie van Den Haag (van Gelder 1914: 16 noemt acht namen), als nieuwe elite waren zij sterk vertegenwoordigd in de financiële ambten en in het rechtswezen. Leden van de familie Pauw stonden bekend om hun Oranjegezindheid (maar niet principieel), ze waren bekend als driftig en kort angebonden (De Fouw 1946: 48, 53). Langs dezelfde weg van de rationaliteit (maar dan in omgekeerde richting, met veel meer informatie en dus veel sneller) zouden Spinoza's tegenstanders hem snel hebben geïdentificeerd en gevonden.

Ik denk dat Spinoza beseft heeft dat zijn tegenstanders zijn aanklacht niet onbestraft zouden laten. Dat zou grote gevolgen hebben voor het huishouden van Van der Spijck, voor de vrienden van Spinoza en hun huishoudens en voor Spinoza zelf. De 'zaak Cornelis de Witt' was een voorbeeld van wat Spinoza en zijn vrienden konden verwachten: overvallen, gearresteerd, opgesloten (en dan niet in de luxe van Cornelis), verhoord, gemarteld en verscheurd door de massa.

Gevangenpoort, Den Haag. Kamer van Cornelis de Witt, reconstructie Museum de Gevangenpoort

Hoe goed was Spinoza's informatie?

Bovendien: door wie had Spinoza zich laten beïnvloeden en hoe betrouwbaar was zijn eigen informatie? Zaterdagochtend 20 augustus 1672 had Joachim Oudaen (geb. 1628 in Rijnsburg) staan kijken naar een plakkaat bij de Nieuwe Kerk (drie blokken afstand van de Paviljoensgracht). In hetzelfde jaar 1672 publiceerde Oudaen *Aenmerkingen over het verhaal van het eerste begin en opkomen der Rijnsburgers*. Hij was in Rijnsburg lid van de eerste kring van de Collegianten en hun zaak zeer toegedaan. In 1656 was hij vertrokken naar Rotterdam waar hij de ziel was van een nieuwe gemeenschap van Collegianten.⁷¹ Gespreksstof genoeg - maar dankzij Stan Verdult en zijn Spinoza website kunnen wij weten dat er geen aanwijzing is dan Oudaen diezelfde dag nog Spinoza informeerde.⁷² Maar het is niet uitgesloten en in beginsel nog steeds onderzoekbaar.

Ad. 3. *Scientia intuitiva*. Inzicht van Spinoza

Ik beschouw de twee woorden *Ultimi barbarorum* als een voorbeeld van *scientia intuitiva* (onmiddellijk inzicht). Ik ga er van uit dat de reikwijdte van dat inzicht groter is dan de tekst op een niet geplaatst plakkaat in de nacht van 20 augustus 1672. Bovendien blijft het onmiddellijk inzicht reflecteren naar het denken.

DE PLAATS VAN DE HYPOTHESEN

Tot slot wil ik de drie hypothesen nalopen die ik heb gebruikt.

Hypothese I: Het verhaal van Spinoza in de weergave van Leibniz is betrouwbaar

Ik vindt dat deze hypothese wordt bevestigd door de rationaliteit in dit artikel: korte lijnen van oorzaak en gevolg naar een plausibel resultaat in de context en tijdslijn van Den Haag.

Hypothese II: de eigen waarneming van Spinoza bij de Nieuwe Kerk

Ik heb de eigen waarneming van Spinoza beperkt tot wat hij minimaal nodig had om tot een rationele uitkomst te komen. Hij hoefde alleen het bericht van de dood van de gebroeders De Witt door goed geïnformeerde derden laten bevestigen. Maar uiteindelijk heb ikzelf Spinoza naar de Nieuwe Kerk geleid. Het is niet bekend waar Spinoza zich op die dag bevond en welke informatie hij tot zich nam. Daarom is hypothese II een korte, zwakke schakel in dit hele verhaal van oorzaak en gevolg.

Hypothese III: aanwijzen van de *Ultimi barbarorum* van Spinoza bij de Nieuwe Kerk

Gegeven de gehanteerde bronnen is de aanwijzing van ds. Simonides in de Haagse context van 20 augustus 1672 heel logisch. Maar hij verwijst weer naar het theologische denken in zijn kring. De aanwijzing van Adriaan Pauw lijkt minder logisch. Hypothese III bouwt immers voort op het 'zwakke' bewijs van

⁷¹ NNBW Oudaen, Joachim, Deel 9, 739.

⁷² Oude website <http://blog.despinoza.nl/log/joachim-oudaen-1628-1692-schreef-lofdicht-op-adriaan-verwer-tevens-hekeldicht-op-spinoza.html> In 1683 was Oudaen minder tolerant dan velen van zijn mede-collegianten en moest hij niets hebben van Spinoza. [Huidige website <https://bdespinoza.blogspot.com>]

hypothese II. Wel blijft de Nieuwe Kerk voor mij de meest plausibele plaats voor een geadresseerd protestplakkaat van Spinoza. De aanwijzing van Adriaan Adriaansz. Pauw, de verwijzing naar zijn oom (en schoonvader) Reinier Pauw en zijn neef (en zwager) Diederik Pauw geeft een groter gebied aan, namelijk de invloed van de aristocratie op wat er gebeurde in de stad Den Haag.

EINDBESCHOUWING

Samengevat zie ik *Ultimi barbarorum* als een ongepubliceerd werk op het gebied van theologie en politiek. Ik wil het voorzichtig aanduiden als een nevenproduct van zijn TTP en als een stimulans voor zijn nog te schrijven Staatkundige verhandeling (TP)).⁷³ Maar nu lopen wij vooruit op de nacht van zaterdag 20 augustus 1672, waar dit verhaal nu eindigt.

Wim Goris

Den Haag, februari 2020

⁷³ Benedictus de Spinoza. 2014. Staatkundige verhandeling (TP). Ed. Karel D'huyvetters. Amsterdam: Wereldbibliotheek